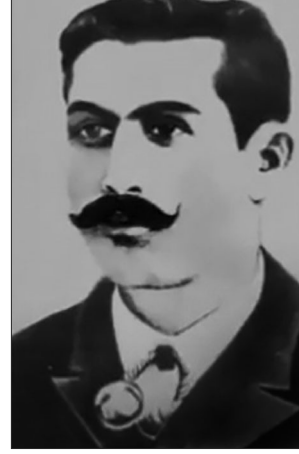

◆ Təyyar Salamoğlunun 60 yaşı

Təyyar SALAMOĞLU

“NEFT VƏ MİLYONLAR SƏLTƏNƏTİNDƏ”:

SİNFİLİK YOXSA MİLLİLİK?!

Uğura gedən yol və uğuru şərtləndirən amillər

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi realist bədii nəsrinin tarixində İbrahim bəy Musabəyovun (1881-1942) əhəmiyyətli mövqeyi vardır. O, bədii yaradıcılığa uşaqlar üçün yazdığı “Rəhmli arvad” və “Rzanın qutusu” adlı hekayələrlə gəlmişdir. Hər iki hekayə “Məktəb” jurnalında çap olunmuşdur. Bu faktın özü İ.Musabəyovun ilk qələm təcrübələrinin uşaqların qıraət materiallarına olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə yazıldığını göstərir. Hekayələrdə xalq ədəbiyyatından təsirlənmə açıq nəzərə çarpır. Müəllif ideyadan süjetə gələrək uşaqlara müəyyən əxlaqi keyfiyyətlər təbliğ edir.

“Cəhalət fədailəri”, “Xoşbəxtlər”, “Gözəllərin vəfası” povestlərinin uşaq hekayələri ilə eyni ildə yazılmasına baxmayaraq, onları müəllifin yaradıcılığında ideya-sənətkarlıq baxımından uğurlu əsərlər kimi dəyərləndirmək olar. Əgər “Rəhmli arvad” və “Rzanın qutusu” hekayələrində İ.Musabəyov daha çox müəllim-yazıçı kimi çıxış edirdisə, povestlərində artıq o, professional maarifçi-yazıçı səviyyəsinə qalxa bilir.

İ.Musabəyovun ən məşhur əsəri “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) romanıdır.

Bu romanla yazıçının yaradıcılığının yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olduğunu söyləsək, yəqin ki, səhv etmərik. Əsərin həm Azərbaycan maarifçi realist nəsrində, həm də İ.Musabəyovun yaradıcılığında xüsusi mövqe qazanmasının bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, bu əsər müəllifin “Xoşbəxtlər”, “Gözəllərin vəfası”, “Cəhalət fədailəri” kimi povestləri ilə müqayisədə daha dərin ictimai məzmunu malikdir və XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusən Bakıda gedən ictimai prosesləri iti sənətkar müşahidəsi ilə yazılmışdır. İkincisi, sözü gedən illərdə baş verən hadisələr maraqlı bir süjetdə sənətkarlıqla ümumiləşdirilmişdir. Üçüncüsü, əsərdə cərəyan edən hadisələrin zamanı üçün səciyyəviliyi və sənətkarcasına ifadəsi onun ilk Azərbaycan kinosu kimi ekranlaşdırılmasına təkan vermiş, bu cəhət əsərə geniş oxucu kütləsi arasında ciddi maraq yaratmışdır.

Tədqiqatlarda da dönə-dönə vurğulandığı kimi, əsər maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə uyğun yazılmışdır. Romanın başlanğıcında müəllif həyat hadisələrinə, insanın cəmiyyətdəki yerinə dair fikirlərini bir neçə cümlədə publisistik bir dillə və açıq ifadə edir. Bu publisistik mühakimələrdə insanın xarakterinin dəyişməsində onun düşdüyü mühitin həlledici rol oynamasından danışılır. Eyni zamanda iddia olunur ki, "...hər kəsi bədəxlaq görüb də bilkülliyyə onun özünü müqəssir eləməyə bizim haqqımız yoxdur, çünki təqsir onun təqsiri deyil, ancaq vəsətin, mühitin və tərbiyənin təqsiridir".

Ədəbiyyatşünaslıqda doğru vurğulandığı kimi, "Neft və milyonlar səltənətində" povestinin başlanğıcındakı fikir, həm də müəllif ideyasını əks etdirir" (Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı. Elm, 1983, s.114). Heç şübhəsiz ki, bu belədir və burada mübahisə üçün yer yoxdur. Mübahisə doğuran cəhət isə odur ki, müəllif "mühit" anlayışı altında nəyi nəzərdə tutur.

"Mühit" anlayışının ədəbiyyatşünaslıq yozumu

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı İ.Musabəyovun "mühit" anlayışı altında kapitalist, burjuva ictimai mühitini nəzərdə tutduğunu iddia edir. Buna görə də elmi ədəbiyyatda "Neft və milyonlar səltənətində" əsərinin təhlili zamanı kapitalist, burjuva mühiti kəskin tənqiddən obyektinə çevrilir: "Əsərdə təsvir olunan hadisə o zaman kapitalist Bakısında, içərisindən çürüyən burjuva cəmiyyətində tez-tez baş verən real əhvalatların əksi idi". Fikrində davam edən tədqiqatçı hesab edir ki, bu "real əhvalatlar" "...obyektiv ictimai varlığın dialektik inkişaf qanunlarının doğurduğu nəticələr idi. Çünki harınlaşmış, tüfeyli burjuaziya cəmiyyəti artıq öz içərisindən çürüməli, ictimai həyat səhnəsini tərk etməli idi. Bu, həyatın inkişaf qanunlarının hökmü idi, heç bir qüvvə bu hökmün qarşısını ala bilməzdi" (Zamanov A. Əməl dostları. Bakı. Yazıçı, 1989, s.92). Bu tədqiqatların sovet dövründə, sovet ideologiyası və ədəbiyyatşünaslığı mövqeyindən yazıldığını nəzərə alsaq, müəlliflərin kapitalist iqtisadi münasibətlərinə sərt tənqidi mövqeyinin məntiqini başa düşmək olar. Ancaq məsələ burasındadır ki, həmin tendensiya müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsində də dəyişməz olaraq qalır: "İ.Musabəyov "Neft və milyonlar səltənətində" əsərində isə pulun cəmiyyətdəki rolu, insanların həyatındakı dəyişiklikləri və gətirdiyi sosial bəlaları bədii detallarla verməyə çalışır... Yazıçı Cəlil obrazında yaranmaqda və yenicə formalaşmaqda olan milli burjuaziyanın həyatını təsvir etməyə çalışmışdır" (Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. Elm və təhsil, 2011, s.349-350).

Bu mülahizələrin məntiqi hansı fikri təlqin edir? Yaxud, bu nöqtəyi nəzərdən yanaşanda İ.Musabəyovun əks etdirdiyi əsas ideyanı necə başa düşmək olar? Bu fikirlərin məntiqindən belə çıxır ki, İ.Musabəyov kasıblığı, yoxsulluğu təbliğ edir. Çünki pul cəmiyyətdəki "sosial bəlalar"ın əsas səbəbidir. Pul olmasa, hamı yoxsul olsa, cəmiyyətdə heç bir problem olmaz. Əlbəttə, bu tip mülahizələrin tənqiddə dözmədiyi və absurd səsləndiyi tam aydındır. Digər tərəfdən, yazıçı "Cəlilin obrazında yaranmaqda və yenicə formalaşmaqda olan milli burjuaziyanın həyat tərzini təsvir etmişdir" mülahizəsi "yaranmaqda və yenicə formalaşmaqda olan milli burjuaziya" birtərəfli münasibəti ifadə etmirmi? Təbii ki milli burjuaziyanın bütün nümayəndələrinin Cəlilin yolu ilə getdiyini iddia etmək məntiqi düşüncənin müqaviməti ilə üzleşir.

Bütün bunlarla bərabər, ədəbiyyatşünaslığımızda İ.Musabəyovun “mühit” anlayışına fərqli mövqedən yanaşma halının da olduğunu qeyd etməliyik. Bu mənada N.Vəlixanovun bəzi mülahizə və müşahidələri maraq doğurur. Onun da mülahizələrində Cəlilin pozğunlaşan xarakterini “harınlamış feodal-burjua mühiti” ilə əlaqələndirmək tendensiyası var. Yəni tədqiqatçı ictimai mühitin insan əxlaqına təsirini qəbul edir. Lakin N.Vəlixanov mükəmməl xarakterin sosial mühitə müqavimət imkanlarını da qəbul edir. N.Vəlixanov “insanın xoşbəxtliyi onun gözəl əxlaqi keyfiyyətləri ilə əlaqədardır” fikrini maarifçi dünyagörüşündə qəbul edilmiş əsas tendensiyalardan biri hesab edir və Şəfiqə obrazının bu tendensiyanın bədii ifadəsi kimi meydana çıxması fikrini irəli sürür: “Belə ki, Cəlil eyş-işrətə uyub ailəsini, arvadını bir parça çörəyə möhtac edirsə də, Şəfiqə dözdür. O, feodal-burjua mühitində min bir əzab və əziyyətə düçar olursa da namusla yaşayır” (Göstərilən əsəri, s.115).

N.Vəlixanovun Cəlillə Şəfiqəni qarşılaşdırması mühit və xarakter məsələsinə fərqli yanaşmanı elmi təhlil müstəvisinə gətirir və xarakterin mükəmməlliyi və ardıcılığı fonunda mühitin ona təsir imkanlarını bu və ya digər dərəcədə sərf-nəzər edir.

Eyni mühitin insanları kimi Cəlilin dəyişən və Şəfiqənin dəyişməyən xarakteri kapitalist iqtisadi münasibətlərinin, burjua ictimai mühitinin insanı əxlaqi pozğunluğa sürükləmək gücündə olduğuna dair, əslində, sovet ideologiyasından qaynaqlanan ədəbiyyatşünaslıq mövqelərinə tənqidi yanaşmanı aktuallandırır. Digər tərəfdən, yazıcının əsərin başlanğıcındakı publisistik mühakimələrinə də tənqidi yanaşma sərgiləməyi zərurətə çevirir və “çünki təqsir onun təqsiri deyil, ancaq vəsətin, mühitin və tərbiyənin təsiridir” fikrini birmənalı qəbul etməyə imkan vermir.

Ən azı, müəllifin özünün yaratdığı Şəfiqə obrazı bu mülahizəni polemika obyektinə çevirməyə imkan verir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının zəif cəhətlərindən biri budur ki, maarifçi-realist sənətə münasibətdə o, yazıcının açıq tendensiyalı mühakimələri ilə bədii mətnin diktə etdiyi həqiqətləri bir-birindən ayırmağa çətinlik çəkir, ya da ideoloji nöqteyi-nəzərdən bu “ayırma” ona sərf eləmir.

Əsl həqiqətdə söhbət hansı “mühit”dən gedir?

İ.Musabəyovun öz publisistik mühakimələrində “mühit”i günahlandırması sovet ideologiyası nöqteyi-nəzərindən ədəbiyyatşünaslığın əsərə verəcəyi təhlillər üçün səmərəli toxum, açar rolu oynayır. Ədəbiyyatşünaslıq yazıcının “mühit” anlayışını birmənalı şəkildə “burjua ictimai mühiti” kimi qəbul edir. Yazıcının mühitə tənqidi münasibətini “burjua ictimai mühiti”nə tənqidi münasibət kimi mənalandırır və öz təhlillərində bu münasibəti bir qədər də tündləşdirir. Halbuki bədii mətn yazıcının “mühit” anlayışını və ona tənqidi münasibətini “burjua ictimai mühiti” və ona tənqidi münasibət kimi anlamağa material vermir.

Məlumdur ki, maarifçi dünyagörüşü və maarifçi realizmin estetikası da “mühit” anlayışını mütləq şəkildə “burjua ictimai mühiti” kimi dərk etməyə imkan vermir. Çünki “maarifçilərin təsəvvüründə mühit xeyli məhdud bir anlayış idi. Onlar mühit dedikdə birinci növbədə ailəni nəzərdə tuturdular... Onlar əsərlərində hansı problem qoymalarından asılı olmayaraq onu ailəməişət məsələləri ilə əlaqələndirib həll edirdilər” (Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı. APİ-nin nəşri, 1978, s.34).

Maarifçi realizm üçün qanunauyğunluq sayılan bu estetik prinsiplər “Neft və milyonlar səltənətində” əsərində də özünü doğruldur və onun mövzu və ideya istiqamətini düzgün başa düşməyə kifayət qədər əsas verir. Cəmiyyət hadisələri maarifçiləri ictimai-siyasi münasibətlər sistemi kimi yox, insanların qarşılıqlı münasibətləri, vətəndaşlıq düşüncəsi, ruhi aləm və əxlaqi müstəvidə daha çox maraqlandırır. Buna görə də onların əsərlərində hadisələrin ailə-məişət mühitində təsvirinə üstünlük verilir. “Neft və milyonlar səltənətində” əsərində də kapitalist iqtisadi münasibətlərinin tam arxa planda qalması, süjetin mənəvi-əxlaqi qarşıdurmalardan doğan kolliziya əsasında inkişafı maarifçi sənətin estetik prinsipləri və maarifçi sənətkarın dünyagörüşü ilə şərtlənir.

Müəllifi razı salan cəhətlər

Obrazların keçdiyi həyat yolu müəllifin “mühit” anlayışını hansı məzmununda qavramasına və bədii inikas predmeti etməsinə aydınlıq gətirir. Atadan miras qalan torpaqlarında neftin fontan vurması hesabına kasıb, imkansız Cəlil birdən-birə varlanıb milyonçu Cəlil ağaya çevrilir: “Xülasə bu gündən xidmətçi Cəlil oldu Cəlil ağa. İndi bu, Avropa libasında qeyrilər kimi gah faytonda, gah da avtomobildə öz işlərinin üstünə gedib gəlirdi. Bir az zamandan sonra Cəlil ağa özünə şəhərin ən gözəl yerində bir neçə evlər də almışdı”. Yazıçı xidmətçi Cəlilin Cəlil ağaya çevrilməsini məmnunluq hissi ilə təsvir edir. Çünki bu cür çevirmə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühiti üçün tam qanunauyğun bir hadisə idi. Kapitalist iqtisadi münasibətləri, kapitalist həyat tərzini Azərbaycan cəmiyyətinin həyatına sürətlə nüfuz etməkdə idi. Müəllif bu prosesin özünü məmnunluq hissi ilə qəbul edir. Kapitalistləşən, maddi imkanları qat-qat artan Cəlilin öz əvvəlki xarakterinə sadıqlığı, özündən çıxarmaması, bütün diqqətini öz işlərinin tərəqqi etməsinə yönəltməsi, başqa sözlə, işgüzarlığı İ. Musabəyovu razı salır. O, yaranmaqda olan milli burjuaziyanın inkişafını məhz belə görür və arzulayırdı. Ona görə də müəllif obrazın hərəkətlərinə rəğbətli münasibətini gizlətmir: “Cəlil ağa dövlətə nail olandan sonra özünü belə dolandırırırdı ki, cümlə tacirlər ona maşallah deyib, başına and içərdilər. Bu, nə içki içərdi və nə də qumar oynayırdı və gecələr də vaxt keçirmək üçün ya özü tacirləri dəvət edərdi, ya özü onların evinə gedib vaxtını keçirərdi”. Bu cümlələr kapitalistləşən Bakının ictimai mühitini göz önünə gətirir. Bu mühitin sağlamlığı, işgüzarlığı və halallığına diqqət çəkir. Əgər Cəlil nə araq içir, nə qumar oynayır, vaxtını gecə klublarında, kazinolarda keçirmirdisə, halal, eyni zamanda, işgüzar bir həyat yaşayırdısa və məhz bu cür halallığına və işgüzarlığına görə “cümlə tacirlər ona maşallah deyib, başına and içərdilər”sə bu, Bakı burjuaziya mühitinin ümumən sağlamlığı demək idi. Bu mühitdə halallıq, işgüzarlıq və sağlam rəqabətin təqdir olunduğunu göstərirdi.

Bir daha müəllifi razı salan cəhətlər haqqında

Azərbaycan milli burjuaziyasının ən müsbət cəhətlərindən biri xeyriyyəçilik əməlləri ilə ardıcıl surətdə məşğul olmaları olmuşdur. Bu cəhəti Azərbaycan milli burjuaziyasının mənəvi sifəti kimi ümumiləşdirmək olar. Bu sifət, heç şübhəsiz ki, kapitalist münasibətlərinin inkişafı zəminində ictimai mühitdə milli və vətəndaşlıq düşüncəsinin təcridən formalaşması və inkişafı

ilə bağlı idi. Cəlil ağa da milli kapital dünyasına belə bir sifətlə daxil olur və müəllif onun xarakterindəki bu cəhəti xüsusi bir razılıq hissi ilə təqdir edir. Çünki maarifçi dünyagörüşü kapitalist iqtisadi münasibətlərinin yaranması və inkişafının əleyhinə deyildi, sadəcə, onun sağlam bir yolla inkişafını arzulayır, qələmlərini də bu istiqamətdə işlədirdilər. Romanda oxuyuruq: “Cəlil ağa özü keçmişdə fəqir olduğundan çox rəhmli idi və harada bir ittifaq düşsəydi, fəqirlərə, əlsizlərə külli miqdarda kömək edərdi. Odur ki, Allah da onun dövlətini, cəlalını günü-gündən artıq edərdi”. Azərbaycan milli burjuaziyasının keçməkdə və keçməli olduğu yol İ.Musabəyovun maarifçi dünyagörüşündə məhz bu cür təsəvvür edilir, bu cür qəbul edilirdi. Müəllif milli burjuaziyanın işgüzar münasibətlərinin insanlığa, milli hisslərə və İslam əxlaqına sədəqətli qalmaqla inkişaf etdirilməli olduğunu təlqin edirdi. Cəlil ağanın Qurbana və vaxtı ilə qonşusu olmuş kasıb Əhməd kişiyyə, onun qızına münasibəti milli vətəndaşlıq düşüncəsi və İslam əxlaqı nöqtəyindən müəllif tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Eyni zamanda, Cəlilin Qurbana, Əhməd kişiyyə və Şəfiqəyə ilk zamanlardakı münasibəti kapitalistləşmənin cəmiyyətin milli rifahının yüksəlişində oynaya biləcəyi praktiki rolu da işarələyir. Cəlil ağanın varlanmasının aşağı təbəqə nümayəndələrinin həyatında əmələ gətirdiyi əsaslı dəyişiklik müəllifin milli ictimai inkişafın yolunu necə təsəvvür etməsinə dair maarifçi konsepsiyayı ortaya qoyur. Buna görə də düşünürük ki, müəllifin maarifçi konsepsiyasında sovet ədəbiyyatşünaslığında iddia edildiyi kimi, “harınlaşmış, tufeyli burjuaziya cəmiyyəti artıq öz içərisindən çürüməli, ictimai həyat səhnəsini tərk etməli idi” qənaətinə yer yoxdur.

Ədəbiyyatşünaslıq nədən narazıdır və tənqidin hədəfini hara istiqamətləndirir?

Romanın XX əsrin əvvəllərində Bakıda baş verən ictimai prosesləri iti müşahidənin nəticəsi olaraq yarandığını, süjetin əsasına büsbütün həyati bir situasiyanın qoyulduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Həyati müşahidələrin, həyati situasiyaların maarifçi yazıçının qələminə təsiri o dərəcədə qüvvətlidir ki, roman yazıçının başlanğıcda ifadə etdiyi publisistik mühakimələrin sərhədindən xeyli kənara çıxır və onun həyati məzmununu qat-qat qüvvətləndirir.

Şübhəsiz ki, kapitalist iqtisadi münasibətlərinin formalaşması, Bakının “neft və milyonlar səltənəti”nə çevrilməsi mürəkkəb bir proses idi. Bu prosesdə sağlam yol tutmaq o qədər də asan deyildi. İ.Musabəyov öz qəhrəmanını ictimai həyatın mürəkkəblikləri və ziddiyyətləri içərisində təsvir edir.

Ədəbiyyatşünaslıqda “Neft və milyonlar səltənətində” əsərində pulun fərdiyyəti pozğunlaşdırması funksiyasına dair marksist düşüncədən gələn ideyanın əks olunduğunu iddia edən mülahizələr də yer almışdır. Tədqiqatçı G.İbrahimqızı Marksın “Pul fərdiyyəti pozğunlaşdırmaq deməkdir. O, fərdləri öz əkslərinə çevirir, onlara təbiətlərinə zidd olan xüsusiyyətlər verir” fikrini sitat gətirərək yazır: “Realist Azərbaycan ədəbiyyatında pulun, kapitalın bu rolu yüksək bədiiliklə göstərilmişdir. İ.Musabəyovun da “Neft və milyonlar səltənətində” romanı məhz bu baxımdan milli bədii nəsrimizin nailiyyətidir” (İbrahimqızı G. Zülmətdən nura doğru... Bakı. Letterpress, 2015, s.79-80). Göründüyü kimi, kapitalist iqtisadi münasibətləri sistemində pulun oynadığı

pozucu rolun romanın əsas ideya-məzmununu təşkil etməsinə dair fikirlər ədəbiyyatşünaslıqda özünə möhkəm yer alır. Əsərin aparıcı qəhrəmanları da məhz bu tendensiya işığında dəyərləndirilir. G.İbrahimqızı Cəlil ağanı belə xarakterizə edir: “O, artıq xalis, azğınlaşmış kapitalist tipidir. Təpədən-dırnağa qədər burjua sinfinin ehtiraslı rəmzidir... Cəlil ağa anasından, Qurban kişidən aldığı tərbiyəni itirdikcə burjua həyat tərzinin vəhşi qanunlarını daha dərinləndirən ifadə edir”. Bu sitatda və ədəbiyyatşünaslıqda özünə yer alan bu tipli mülahizələrdə Cəlilin xarakterinin dəyişməsi, onun ailəcanlı və işgüzar bir insan olmaqdan çıxıb eys-ışrət, qumar və qadın düşgününə çevrilməsi kapital dünyasının qanunauyğunluğu hesab edilir. Cəlilin pozğunluq yoluna qədəm qoyması onun kapitalist xarakteri ilə izah edilir.

Milli burjuaziyanın həqiqi siması müəllif təqdimatında

Lakin bədii mətn məsələnin bu şəkildə qoyuluşunu təkzib edir. Cəlilin dəyişməsi, xasiyyət və əməllərində get-gedə artmaqda olan mənfiliklər şəxsi tale yolu zəminində izah olunur. Yazıçı Lütfəli bəyin təsiri altına düşməsinə onun dəyişməsinin, mənfəi sifətlər əxz etməsinin əsas səbəbi kimi göstərir. Əslində bu romanda biz iki Cəlil ağa tanıyıyıq. Birinci Cəlil ağa ailəsinə, işinə ürekdən bağlı, milli və müsəlman əxlaqının bütün tələblərinə dəqiqliklə əməl edən, malik olduğu maddi imkanları xalqın və millətin yolunda xeyrixah işlərə sərf etməkdən çəkinməyən, başqa sözlə, haqq yolunu tutub gedən milli Azərbaycan kapitalistinin obrazıdır. Milli ictimai mühit də birinci Cəlil ağanı məmnuniyyətlə qəbul edir. İkinci Cəlil ağa isə artıq Lütfəli bəyin təsiri altında hərəkət edən Cəlil ağadır. Məhz Lütfəli bəyin təsiri altında o, bütün insanlıq sifətlərini itirmək dərəcəsinə gəlir. Əsərdə xüsusən birinci Cəlil ağanın mənəvi dünyası dərinliklərinə qədər açılır. Onun vaxtı ilə ona hər cür xeyrixahlıq etmiş Qurbana, qonşusu Əhməd kişiye, Əhməd kişinin qızı Şəfiqəyə həssas münasibəti, təmənnaşılıqları, yazıçının onun “fəqirlərə, əlsizlərə külli miqdarda kömək etməsi”nə dair informasiyaları, işgüzar həyatda qazandığı uğurlar, işgüzar mühitdə böyük hörmət və nüfuza malik olması onun milli burjuaziyanın həqiqi xarakterini ifadə edən bir obraz kimi yaradıldığını sübut edir. Lütfəli bəyin təsiri ilə ilk dəfə gecə klubunda gecələyəndən sonra keçirdiyi hisslər Cəlil ağanın fitrətən nə qədər təmiz olduğunu, milli mentalitetə və İslam əxlaqına nə qədər dərinləndirən bağlı olduğunu göstərir: “Sabahı günü Cəlil ağa gözlərini açanda özünü bir qeyri aləmdə, bir qeyri mühitdə gördü. Bunun yanında bir rus qızı yatmışdı... Bu halda o, cəld yerindən qalxıb öz-özünə dedi ki, Allah, indi mən Şəfiqəyə nə cavab verəcəyəm? Yarəb, bu nə işdir mən tutdum?... Cəlil ağa libasını əyninə geyə-geyə öz-özünə deyirdi ki, Allah, mən bu murdar olan dodaqlarım ilə Şəfiqənin pak, müqəddəs ləblərini və üzünü bir daha necə busə edəcəyəm, onu bu murdar ağuşuma necə alacağam? Bu fikirləri edə-ədə Cəlil ağa özünü birdən güzgüdə dördü və öz-özündən qayət utanıb, başını aşağı saldı və bir daha güzgüyə baxmadı”. Bu düşüncələr İslam əxlaqı ilə tərbiyələnmiş qəhrəmanın öz-özünü İslam əxlaqı əsasında ittiham etməsidir. Cəlil ağa çox yaxşı başa düşür ki, onun tapındığı dinin əxlaq qaydalarında zina bağışlanmaz günahdır. Quranın İsra surəsində deyilir: “Zinaya da yaxınlaşmayın. Çünki o, çox çirkin bir əməl və pis bir yoldur!” Dini ədəbiyyatda zinaya İslamın münasibəti aşağıdakı kimi təfsir olunur: “Qeyri-qanuni cinsi münasibətlər və zina ilə bağlı vəziyyət tamamilə başqa

cürdür: bu məsələdə tərəflərin qarşılıqlı razılığı cinayəti yüngülləşdirmir” (Həmidullah M. İslama giriş. Bakı. Qismət, 2006, s.131-132).

Tutduğu əməlin günahından çıxma bilməmək qorxusu həqiqi İslam tərbiyəsi almış Cəlil ağanı hədsiz dərəcədə narahat edir. Onun narahatlığı davamlı xarakter alır. Bu mənada ədəbiyyatşünaslığın “Cəildə müəyyən işıqlı başlanğıc vardır” qənaəti xarakterin doğru müşahidəsindən xəbər versə də, “lakin onda bu hiss keçici olur” mülahizəsi (G.İbrahimqızı. Göstərilən əsəri, s.80) o qədər də əsaslı təsir bağışlamır. Çünki Lütfulinin təlqinləri ilə Cəlil ağa Şəfiqəyə yalan desə də, yenə də içindəki ağırlıq qalır. Vicdanı və iman gətirdiyi dinin əxlaqi tələbləri qarşısında o həqiqətən əzab çəkir. Romanda oxuyuruq: “Cəlil ağa nə qədər çalışdısa da yuxulaya bilmədi. Çünki ona vicdanı ağlasığmayan dərəcədə əziyyət verirdi. Cəlil ağa deyirdi:

- Bax, 24 saat bundan əvvəl mən nə idim və indi nə oldum? Qeyri arvad ilə vaxt keçirdim, yalan dedim, hələ bir günah da bu oldu ki, müqəddəs Şəfiqə o pak ləbləri ilə mənim bu murdar alnımı, üzümü busə edəndə, məcbur oldum razı olum. Yarəb, bu nə bəla idi mən düçar oldum, bu nə günah idi mən etdim? Kaş bircə parça çörəyim olaydı, amma bayaqki kimi də pak və bigünah olaydım!”.

Cəlil ağanın bu peşimançılığı və peşimançılığından doğan düşüncələri tam təbii və səmimi səslənməklə, müəllifin obrazın daxili aləminə dərinədən nüfuz etdiyini göstərir. Eyni zamanda, milli insanın, həqiqi müsəlmanın, bir sözlə, Şərq psixologiyasına büsbütün bələdliyini göstərir. Bu kontekstdə etdiyi günahdan sonra Cəlil ağanın özünə qayıdışı, “iki aydan artıq axşamlar öz evindən bir yana çıxmaması”, getdiyi yerə də “ancaq Şəfiqə ilə bərabər getməsi”, araq içməkdən büsbütün imtinası, əslində, onun tövbə qapısına yaxınlaşmasını, bu qapıdan keçməyə hazır olduğunu göstərir. “Xətə və onun düzəldilməsi”nə dair dini təfsirlərdə oxuyuruq: “...Ancaq insanın zəiflikləri vardır. Çünki insan həm yaxşı, həm də pis ünsürlərdən ibarətdir. Anadangəlmə qüsurları insanı əsəbiliyə yuvarlayar, onda günah işlətmək hissi yaradar, özündən daha zəif və onun qarşısını və qisasını alacaq imkanları olmayan şəxslərə haqsızlıq etməyə sövq edər. Bununla belə içində daşdığı insani duyğular sonradan ona peşmançılıq hissi aşılayar və bu bəşəri davranışın gücü nisbətində insan səbəb olduğu haqsızlığı az-çox aradan qaldırmağın çarəsini arayar” (M.Həmidullah. Göstərilən əsəri, s.129). İslam əxlaqında bu çarə tövbədən keçir: “İmansızlıqdan üz döndərüb və əfv diləmək məqsədilə Allaha yönəldikdə, onun rəhmətindən hər şeyə ümid edilə bilər. İnsan zəifdir və tez-tez qərarından, sözündən dönər. Həqiqi bir tövbə hər zaman ilahi məğfirəti və əfvi insana qazandıra bilər. İslamda ilahi əfvə nail olmaq üçün heç bir mərasimə, başqa insanların vasitəçiliyi ilə hansısa bir təşəbbüsə ehtiyac yoxdur. Bunun üçün yalnız birbaşa Allaha yönəlmək lazımdır”. Bunu Cəlil ağa çox yaxşı bilir. Onun “Yarəb, bu nə bəla idi mən düçar oldum, bu nə günah idi mən etdim?” sözləri ürəkdən gəlir, həqiqi inam və inancdan doğur. Bununla belə “tövbə” qapısından keçməyə təşəbbüs etmir. Əslində süjetin bura qədərki inkişaf məntiqi Cəlil ağanın “tövbə” qapısından keçməsinə və həqiqi Allah yoluna qayıtmasını tələb edir. Hadisələrin təbii inkişafı bunu tələb edir. Lakin yazıçı Cəlil ağanı iki səbəbdən “tövbə” qapısından keçirmir. Birincisi, ona görə ki, Cəlil ağanın islahı müəllifin əsərdə qoyub bədii əksini verməyə çalışdığı maarifçi tendensiyanı tamamlamır. Maarifçi tendensiya Cəlilin düşdüyü çirkab

mühitin bataqlığında boğulmasını tələb edir. Bu tendensiya isə müəllifin maarifçi konsepsiyasından qidalansa da, həyatı əsası da vardır. Yazıçı XX əsrin əvvəllərinin son dərəcə mürəkkəb və keşməkeşli milli həyatında Cəlil kimi “çirkab mühitin bataqlıqları”nda çabalayıb boğulanları çox görmüş, müşahidə etmişdi. Əsərin süjeti nə qədər maarifçi konsepsiyadan güc alırdısa, maarifçi konsepsiyanın özü də bir o qədər həyatın acı reallıqlarından güc alırdı. Müəllif Cəli kapitalist iqtisadi münasibətləri sistemində bışmış, böyük təcrübəyə malik milli kapitalist obrazı kimi yaratmışdır. Cəlil ağa işgüzar dünyada nə qədər böyük müvəffəqiyyətlər qazansa da, yenə də bu sahədə təcrübəsiz idi. Xarakterindəki saflıq və təmizlik, eyni zamanda, sadələvlük də içinə düşdüyü mühiti bütün reallığı ilə görməyə ona mane olurdu. Ədəbiyyatşünaslıqda onun xarakterindəki bu cəhətə işarə edilmişdir: “Cəlil ağa insanpərvər, xeyirxah olmaqla bərabər, çox sadələvh və açıq qəlbli bir adamdır” (G. İbrahimqızı). Bu xarakterlə “onun bu həyata hazır olmaması”na dair fikirlər də (G. İbrahimqızı) həqiqəti ifadə edir. Elə müəllifi də məsələnin bu tərəfi məşğul edir. Yazıçı Cəlil ağanın Lütfəli bəyin toruna düşüb oradan heç cür çıxıb bilməməsini onun burjuva iqtisadi münasibətlərinin mürəkkəbləşdirdiyi həyatın mürəkkəbliliklərinə hazır olmaması ilə izaha çalışmışdır. Romanın bədii konfliktini iqtisadi problemlərlə bağlı yaranan ziddiyyətlərdən güc almır. Əslində bu istiqamətdə tərəflər bir-birilə dil tapırlar. Ortaqlıq iqtisadi sahədə tərəflər üçün problem yaratmışdır. Əksinə, həm Lütfəli bəyin, həm də Cəlil ağanın günü-gündən artan iqtisadi imkanları onları daha sıx birləşdirir. Lütfəli bəyn xaraktercə “xain, zalım, bəxil və düruğ bir adam” olmasına baxmayaraq iqtisadi mənafe onu Cəlil ağa ilə daha sıx yaxınlaşmağa, münasibətləri normal məcrada davam etdirməyə sövq edir. Elə buna görə də “Lütfəlinin də xətrini Cəlil ağa çox istərdi”.

Hadisələrin cərəyanı insanın daxili dünyasına nüfuz müstəvisində

Lakin Lütfəli bəy dostluğa, qardaşlığa xəyanət edir. Bu “xəyanət”in psixoloji əsasını müəllif Lütfəli bəyin yaramaz təbiəti ilə izah edir: “Xüsusi mənfəəti üçün nəinki dostunu, bəlkə də namusunu satardı”. Ədəbiyyatşünaslıq əksər hallarda müəllif xarakteristikasındakı “xüsusi mənfəət üçün” ifadəsini onun pula olan qarşısızalmaz ehtirası kimi izah edir. Ədəbiyyatşünaslıq Lütfəli bəyi “hiyləgər, qorxulu kapitalist tipi” (G. İbrahimqızı), “daha xalis burjuva tipi” (G. İbrahimqızı) kimi xarakterizə edərək “varlanmaq, mənimsəmək, insanların səadəti üzərində öz səadətini qurmaq, acizi məhv etmək, öldürmək”i onun səciyyəvi sifətləri kimi ümumiləşdirir. Lütfəli bəyin xarakterində “insanların səadəti üzərində öz səadətini qurmaq” xüsusiyyəti var. Lakin bu onun burjuva xarakterindən yox, bir insan kimi naqisliyindən irəli gəlir. Lütfəli bəyin Cəlil ağaya qurduğu tələlər onun daha artıq varlanmaq, pula olan ehtirasından irəli gəlir. Cəlili büsbütün imkansız vəziyyətə salıb onun arvadına sahib çıxmaq Lütfəli bəyin əsas məqsədidir. O, öz məqsədini belə bəyan edir: “İçgi içməz, qumar oynamaz, şantana getməz, bəs mən nə günə bunun evini yıxım ki, dövləti də mənə qalsın, arvadı da”. İlk baxışda Cəlil ağanı müflisləşdirmək də Lütfəli bəyin iki əsas məqsədindən biri olduğu görünür. Bunu o özü də etiraf edir. Lakin hadisələrin mahiyyətinə varanda aşkar görmək mümkündür ki, Lütfəli bəy Cəlil ağanın dövlətini mənimsəməkdən çox, dağıtmağa çalışır. Çünki Lütfəli bəyin düşüncəsinə

görə, onun öz arzusuna çatmasının – Şəfiqəyə qovuşmasının yolu Cəlil ağanın müflisləşməsindən keçir. Onun Cəlil ağanın dövlətini Olyanın əli ilə dağıtmağa çalışması və Cəlil ağanın milyonlarının Avropa qumarxanalarında uduzduğunu nəzərə alsaq, sərvət ehtirasının Lütfəli bəy üçün əsas olmadığını görürük. O, əlbəttə, imkan düşdükcə, Cəlil ağanın paraxodlarına, neft mədənlərinə, evlərinə sahib çıxmaqdan da imtina etmir. Bütün bunlarla bərabər, o, pul uğrunda yox, Şəfiqə uğrunda çarpışır. Buna görə də “Lütfəli bəy üçün həyatda yalnız bircə anlayış vardır: varlanmaq” kimi (A. Zamanov) səciyyələndirmələr özünü doğrultmur. “Cəlil ağanın var-yoxuna yiyələnmək”in (A. Zamanov) Lütfəli bəy üçün əsas məqsəd olmadığını onun Şəfiqəni görən günədək belə bir düşüncədən uzaq olması da sübut edir. Məhz buna görə də, nəyin bahasına olursa olsun, varlanmağı Lütfəli bəyin əsas məqsədi, pul ehtirasını onun xarakterini səciyyələndirən əsas amil hesab edib, bu cəhəti milli burjuaziyanın təbiəti kimi ümumiləşdirmək məsələyə sinfi-ideoloji yanaşmadan başqa bir şey deyildir.

Müəllif nədən narazıdır və nə təlqin edir?

Yazıçı yaranmaqda olan milli burjuaziyaya sinfi mövqedən yanaşmaq tendensiyasından çox uzaqdır. Belə bir tendensiya onun yazıçı məqsədinə daxil deyil. Müəllifin maarifçi ideali yaranmaqda olan burjuaziyanı vətəndaş təbiətli, ictimai amal və düşüncə sahibi kimi görmək istəyir. Qumarxanalarda, içki məclislərində, gecə klublarında, kazinolarda keçən həyatın qazanılan milli sərvətin dağıdılmasına səbəb olduğunu, həm sərvət sahibinin özünü, həm ailəsini zəlalətə apardığını, eyni zamanda, milli inkişafa zərbə olduğunu göstərmək istəyir. Burada İ.Musabəyovun sənətkar mövqeyi M.Ə.Sabirin:

***Tacirlərimiz sonyalara bənd olacaqmış,
Bədbəxt tükəzbanları neylərdin, İlahi?!***

misralarında ifadə olunan sənətkar mövqeyi ilə birləşir. Müəllifin etirazı və tənqidi milli burjuaziyanın qeyri-sağlam həyat tərzinə meyillənməsi, bu meylin cəmiyyət həyatında ictimai bir bəla səviyyəsinə çıxmasına qarşıdır.

Əsərdə hər iki qəhrəmanın həyatında içkinin, qumarın və qadın düşgünlüyünün oynadığı rol heç də təsadüfən qabardılmır. Müəllif Cəlil ağanın bədbəxtliyində içkinin oynadığı rola özünün dönə-dönə açıq tendensiyalı münasibətini ifadə edir: “Bununla belə, Cəlil ağa araş da içməyirdi, lakin xain dost və damarlara təsir etmiş araş (alkoqol) ona rahatlıq vermirdilər”. Müəllif qəhrəmanın taleyinə açıyaraq və dərin təəssüf hissi keçirərək təhkiyə edir: “Odur ki, bir yandan xain dost, digər tərəfdən isə alkoqol Cəlil ağaya qalib oldular”.

Yazıçı Lütfəli bəyin də yaşayışına və davranışına mənfi təsir mənasında içkinin rolunu xüsusi vurğulayır: “Hərçənd Lütfəli bəy dövlət dağıdan adam deyil idi, ancaq yenə məqam düşəndə içkidən, qumardan dala durmazdı. Hər bir şey, hər bir əməl, yaxşı ya pis insanda getdikcə artdığı kimi, Lütfəlinin də içki içməyi və qumar oynamağı axır vaxtlarda artmaqda və kök salmaqda idi”.

Diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, yazıçı “dövlət dağıdan adam”la içkiyə və qumara, eləcə də gecə həyatına aludə adamı eyni müstəviyə gətirir, onları paralel anlayışlar kimi işlədir. İçkini, qumarı, qadın düşgünlüyünü insanın tifaqının dağılmasının əsas səbəbi, vasitəsi kimi qəbul edir.

Yazıçının narahatlığı nədən qaynaqlanır? İ.Musabəyov müşahidə edir ki, içki, qumar, gecə həyatı milli cəmiyyətin həyatına sürətlə nüfuz etməyə başlayıb. İçki və qumarın Lütfəli bəyin də, Cəlilin də həyatına getdikcə daha sürətlə daxil olması və artıq onların yaşam tərzinə çevrilməsi cəmiyyətdə gedən bu proseslə birbaşa bağlıdır. Diqqət etsək, onu da görürük ki, əxlaqı pozan və mənəvi kataklizmə yol açan bu proses yeniləşən dünyanın həyat tərzidir. Milli həyata elə bir dünya ayaq açır ki, xalqın, millətin tarixi xarakterinə, əxlaqına, mənəviyyatına, düşüncəsinə, bütövlükdə isə həyat tərzinə dağıdıcı təsir göstərir. Milli həyata kənardan ayaq açan bu dünya Qərb dünyasıdır. Maarifçi realistlər Qərbin Şərqi bu mənfi təsirini, insanların öz tarixi varlığından, müsəlman əxlaqından və yaşayış tərzindən uzaqlaşdırıb Avropa həyat tərzinin təsiri altına düşməsinə müşahidə edir və bu prosesə tənqidi münasibət ifadə edirdilər.

Milli həyatın tarixi xarakterini müdafiə mövqeyi

“Neft və milyonlar səltənətində” əsərində milli həyatın tarixi xarakteri ilə milli həyatın “yeniləşən dünya”sı “atalar və oğullar” kontekstində analitik təhlil predmetinə çevrilir. Romanda Qurban və Əhməd kişi “atalar”ı təmsil edərək milli həyatın tarixi xarakterini əks etdirirlər. Cəlil ağa isə “oğullar”ı təmsil edərək milli həyatın yeniləşən dünyasını simvollaşdırır. Doğrudur, nə Qurban, nə də Əhməd kişi Cəlilin doğma atası deyildir. Lakin əsərdə uşaq yaşlarından atadan yetim qalan Cəlilə Əhməd kişi, xüsusən Qurban hər cür qayğı göstərir, onun həyatda düzgün yol tutmasına, tərbiyəli böyüməsinə çalışırdılar. Əslində əsərdə hər iki obraz Cəlilin mənəvi atası statusunda çıxış edirlər. Romanda oxuyuruq: “Qurban bu xəbəri alan kimi pul götürüb, Cəlilin evinə getdi və onun anasını dəfn elətdi. Bu gündən sonra Qurban Cəlilə yoldaşlıq yox, bəlkə də atalıq edərdi. Həmişə onu özü ilə bərabər nahara əyləşdirərdi, nəsihət edərdi və axşamlar özü ilə bahəm aparıb evinə ötürərdi”. Vaxtı ilə Cəlilgilin qonşusu olmuş Əhməd kişinin Cəlilə münasibəti romanda belə əks olunur: “Hər halda Əhməd kişi də Qurban kimi Cəlilə nəsihət edərdi ki, o, yaxşı olsun və öz kamalı ilə özünə bir parça çörək qazansın”. Qurbanın və Əhməd kişinin simasında milli varlığın tarixi xarakterindən gələn ən yaxşı insani sifətlər - düzlük, saflıq, təmizlik, halallıq, humanizm kimi əxlaqi sifətlər cəmləşir. Yazıçı milli adət-ənənələr və İslam əxlaqi əsasında tarixdən üzün bəri formalaşmış gələn bu nəcib əxlaqi sifətlərin milli cəmiyyətdə yaşarılıq haqqını təsbit edir və onu gənc nəsil üçün də yaşam tərzini, həyat kredosu kimi təbliğ edir.

Milli həyatın tarixi xarakteri “yeniləşən dünya”nın imtahanında

Lakin iti realist qələm həyatda baş verənlərin heç də həmişə müəllif arzuları ilə üst-üstə düşmədiyini də müşahidə edir. Zaman-zaman milli həyat qanunlarından və İslam əxlaqından güc alıb formalaşan həyat tərzini Qərb dünyasının özü ilə gətirdiyi əxlaq tərzinin bu həyata nüfuzu ilə pozulmağa, gücsüzləşməyə başlayır. “Atalar”ın müqəddəs hesab etdiyi əxlaq qaydaları “oğullar”ın həyat tərzinin qaydalarına çevrilə bilmir. “Atalar” “oğullar”ın yeni dünyaya milli həyatın tarixən formalaşmış qanunlarına və İslam əxlaqına

arxa çevirməklə “çıxış”ını qəbul etmir. Müəllif təhkiyəsində oxuyuruq: “Qurban yəqin bilirdi ki, belə ömür, belə həyat insanı yıxar, bərbad edər, bu günə qumarın və içkinin müqabilində nəinki milyonlar, dənizlərin suyu da davam etməz. Odur ki, həmişə fürsət tapanda ağasına deyərdi ki, ağacan, qurban olum, belə işləri eləmə, özün öz əlinlə özünü, arvadını və balalarını aclıq və məmat ağuşuna atma”.

Qurbanın ağıllı nəsihətləri Cəlil ağa üçün eşidilməz və qəbuledilməz olur: “Cəlil ağa isə buna həmişə cavab verərdi ki, Qurban, sən mənim işlərimə qarışma! Belə cavabları dünyada ən sevdiyi adamdan eşidəndə, Qurban öz-özünə deyərdi ki, doğru deyiblər ki, Allah adamın əvvəl aqlını alar, sonra dövlətini. Haqq sözlər imiş”.

Qurbanın, onu ən çox sevən adamlardan birinin nəsihətləri, haqq sözü Cəlil ağa üçün niyə belə eşidilməz olur? Ona görə ki, indi onların səsi bir-birindən çox uzaq olan “dünya”lardan gəlir. Bu məqamda Qurbanın özü və sözü milli, daha geniş götürsək isə bütövlükdə müsəlman həyat tərzini simvollaşdırır. Cəlil ağa üçün isə artıq bu həyat təzi yoxdur. O, özünü bütövlükdə Qərb dünyasının ağuşuna atmış və onun əsarəti altındadır. Təsadüfi deyil ki, Cəlil ağanın maddi və mənəvi süqutu məhz bu dünyanın milli həyata nüfuzu ilə eyni vaxta düşür. Cəlil ağanın maddi və mənəvi müflisləşməsinin əsasında onun Avropa həyat tərzinin əsirinə çevrilməsi dayanır.

Qərb dünyasının milli həyata müdaxilədə oynadığı pozucu rol əsərdə daha çox Olya obrazında simvollaşdırılır. Olyanın kimliyi ilə bağlı əsərdə əks olunan informasiya müsəlman həyatı və Qərb dünyası kontekstini yazıçının şüurlu şəkildə analitik təhlilin predmetinə çevirdiyini göstərir. Romanda oxuyuruq: “Gecə saat üç idi. Bir saatdan sonra bu şəhərdən Berlinə qatar gedəcəkdə. Bu qatar ilə gərək Olya gedəydi”. Yazıçının Cəlilin müflisləşmə prosesini Lütfəli bəylə başlayıb Olya ilə bitirməsi, başqa sözlə, Lütfəli bəyin Cəlilin tifaqını dağıtmaq planını Olyanın əli ilə həyata keçirməsi qətiyyətlə təsadüf deyil. Çünki yalnız oylar – tərbiyəsi və əxlaqı kazinolar, gecə klublarının, qumarın və pozğunluğun gündəlik həyat tərzinə çevrildiyi bir dünyanın adamı bu planı həyata keçirə bilərdi. Müəllif təhkiyəsində səslənən aşağıdakı məlumatın xüsusi estetik funksiyası var, Qərb dünyasının daxili puçluğunu ifadə edir. Yazıçı milli mühitdə bu dünya haqqında yaranan təəssüratın əslində mif, ilğim olduğunu göstərir: “Olya ilə Cəlil ağa Avropanı gəzə-gəzə gəlib axırda Monte Karlo şəhərinə çıxdılar. Monte Karlo şəhərinin məşhur dövlətlilər və qumarbazlar yığıncağı olmağını hər kəs bilir”.

Müəllif Qərbin milli həyata nüfuzunda bu həyatın “qumarbazlar yığıncağı”na çevrilməsi təhlükəsi görür və iti realist qələmini bu təhlükəyə qarşı çevirir.

Milli varlığın özünü müdafiə stixiyası

İ. Musabəyov mənəvi, əxlaqi pozğunluğun milli mühitə nüfuzu ilə bərabər, milli mühitin bu cür yaşayış tərzinə müqavimət hissini və əzmini də əks etdirir. Ədəbiyyatşünaslıqda əsərin finalının daha çox müəllif niyyətindən güc almasına, bir növ maarifçi realizm üçün səciyyəvi olan “xoşbəxt sonluq”la bitməsinə, həyatın gerçək üzünü ehtiva etməməsinə, pozğunlaşan burjua mühitində Şəfiqələrin bəraət almasının mümkünsüzlüyünə dair fikirlər səslənmişdir: “Əlbəttə, hüquqi baxımdan Şəfiqənin günahına bəraət qazandırılması əsərin güclü tərəfi deyil, zəif tərəfidir. Bu müəyyən dərəcədə

yazığının həyat hadisələrini nikbin şəkildə təsvir etmək meyli ilə bağlı bir cəhətdir... Çünki Şəfiqə nə qədər günahsız olsa da, məhkəmənin ona bəraət qazandırması əsərin bədii məntiqi ilə uyuşmur” (G. İbrahimqızı). Bu tip mülahizələr əsərin bədii məntiqinin düzgün təsəvvür edilməməsi ilə bağlıdır. Əslində Şəfiqənin bəraət alması və milli mühitdə onun yekdilliklə müdafiəsi müəllifin hadisələrin inkişaf məntiqinə axıra qədər sadıq qaldığını göstərir. Bu məntiq nədən ibarətdir?

İ. Musabəyov romanda iki tip milli obrazlar yaratmışdır. Birinci tipə Lütfəli bəy və Cəlil ağa daxildirlər. Onlar burjua iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı bir zamanda Avropa həyat tərzinin və əxlaqının təsiri altına düşən və bu təsirdən yaxa qurtara bilməyən insanlardır. İkinci tipə isə milli varlığın tarixi xarakterinə və İslam əxlaqına sadıq qalan insanlar daxildir. Bu tip insanları Qurban, Əhməd kişi, Şəfiqə, Cavad bəy və Cavad bəyin qonaqlığa dəvət etdiyi “şəhər dövlətliləri” və “məhkəmə sudyaları” təmsil edir. Bütövlükdə bu ikinci tip obrazlar XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitinin, bu mühit “neft və milyonlar səltənəti”nə çevrilsə belə, milli mənəviyyatın və əxlaqın tarixi xarakterinə sədaqətini nümayiş etdirir. “Bir saatdan sonra sudyalar zala girib, “Şəfiqə bu işdən xilasdır” qətnaməsini” oxuyanda zalda olan camaatın “yaşasın haqq, qanun!” deməsi milli mühitin bütövlükdə saflığını, təmizliyini, saflığı, təmizliyi qorumaq, müdafiə etmək əzmini göstərir. Cavad bəy “müsəlman aləmində bir adam ki, bir adama övrətini göstərir, demək olur ki, o adam haman adamı özünə dost yox, bəlkə qardaş və ata hesab edir. Cəlil ağa Lütfəli bəyi eləcə bilib, Şəfiqəni ondan gizlətməyirdi” deyərək milli mühitin yaşam tərzində həlledici mövqeyə malik olan namus qanunu önə çəkirdi. Milli mühitin, “zalda olan camaatın” Şəfiqəni müdafiəsi bu namus qanununa söykənirdi.

Süjetə verilən bədii hall məsələlərə sinfi yanaşmanı təkzib edir

İ. Musabəyovun milli cəmiyyətə baxışlarında sinfi amil heç bir rol oynamır. O, Şəfiqənin haqqına münasibətdə milli cəmiyyətin yekdilliyini önə çəkir. Bəraətdən sonra şəhərin dövlətlilərindən Şəfiqənin xeyrinə “beş min manat da pul yığılması”na dair informasiyanın əsərin sonunda xüsusi vurğulanması mühüm estetik funksiya daşıyır. Müəllif bu vurğulamada Qərbdən gələn təsirlərlə əxlaq və mənəviyyatca poğunlaşan burjuaziya nümayəndələri ilə müqayisədə, milli burjuaziyanın böyük çoxluğunun milli və İslam həyat tərzinə, əxlaqına sədaqətini önə çəkir. Şəfiqənin taleyi, namusu məsələsi romanda milli varlığın taleyi, namusu məsələsi kimi mənalanır. Şəfiqənin Lütfəli bəyi öldürməsi millətin öz əxlaqını və mənəviyyatını qorumaqda heç nəyə və heç kimə güzəştə getməyəcəyini, heç bir təsirə qapılmayacağını simvollaşdırır. Camaatın və şəhər dövlətlilərinin nümayiş etdirdiyi əzm və birlik milli varlığın özünü müdafiə gücünü ortalığa qoyur. “Ədalətli bir hüquqşünas”ın obrazında (G. İbrahimqızı) – Cavad bəyin timsalında milləti öz mənafeyi, bütövlüyü, tarixdən gələn xarakteri və əxlaqı uğrunda mübarizəyə səfərbər edən ideoloqların yetişməsi və cəmiyyət həyatında böyük nüfuza malik olması simvollaşdırılır. Bütün bunlar isə milli cəmiyyətin yaşamaq, gələcək taleyini özü müəyyən etmək, özünü hər hansı bir yad təsirdən qorumaq əzmini və stixiyasını nümayiş etdirir. “Neft və milyonlar səltənətində” əsərinin nikbin pafosu və müasirliyi də bununla şərtlənir.